

O'ZBEK VA JAHON TILSHUNOSLIGIDA LISONIY INTERFERENSIYA HODISASINING O'RGANILISHI

Raxmonova Zebunisso Anvarjon qizi

NamDCHTI doktoranti

Annotatsiya. Maqolada tillarning o'zaro ta'siri (interferensiya) hodisasining jahon va o'zbek tilshunosligida o'rganilish yo'nalishlari qiyosiy yoritilgan. Hodisani tekshirishning beshta yo'nalishi – til aloqalari nazariyasi, qiyosiy tahlil farazi, xato tahlili va oraliq til, tillararo ta'sir hamda korpusga asoslangan tadqiqotlar tavsiflangan. O'zbek tilshunosligida interferensiya hodisasi asosan tovush tizimi va qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganilgani, grammatik daraja va katta hajmli matnlarga asoslangan ishlar esa hali kam ekani ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ona tili ta'siri, interferensiya, ikki tillilik, tilning ko'chishi, qiyosiy tahlil, oraliq til, korpus.

Abstract. The article provides a comparative overview of the research directions on language interference in world and Uzbek linguistics. Five key approaches to investigating this phenomenon are described: language contact theory, contrastive analysis hypothesis, error analysis and interlanguage, cross-linguistic influence, and corpus-based studies. It is demonstrated that while the phenomenon has been primarily studied in Uzbek linguistics from phonological and contrastive-typological perspectives, research focusing on the grammatical level and large-scale textual corpora remains limited.

Keywords: native language influence, interference, bilingualism, language transfer, contrastive analysis, interlanguage, corpus.

Аннотация. В статье сравнительно освещены направления изучения явления меязыкового взаимодействия (интерференции) в мировой и узбекской лингвистике. Описаны пять основных направлений исследования данного явления: теория языковых контактов, гипотеза контрастивного анализа, анализ ошибок и промежуточный язык, меязыковое влияние, а также исследования на основе корпусов. Показано, что в узбекском языкознании данное явление исследовалось преимущественно в фонетическом и сравнительно-типологическом аспектах, в то время как работы, посвященные грамматическому уровню и анализу больших массивов текстов, пока остаются редкими.

Ключевые слова: влияние родного языка, интерференция, двуязычие, перенос языка, контрастивный анализ, промежуточный язык, корпус.

Kirish

Tillar o'zaro aloqaga kirishganda ularning tizimlari bir-biriga ta'sir etadi. Ikki tilda gaplasha oladigan kishi nutqida bir tilning tovush, shakl yoki gap qurilishi xususiyatlari ikkinchi tilga o'tib qolishi tilshunoslikda interferensiya deb ataladi. Bu hodisa faqat tilshunoslik uchun emas, ruhshunoslik va chet tillarni o'qitish uslubiyoti uchun ham muhim, chunki o'rganuvchi xatolarining katta qismi shu bilan izohlanadi.

O'zbekistonda o'zbek, rus, tojik, qoraqalpoq va boshqa tillar yonma-yon amal qiladi, chet tillarni o'rganish esa yildan-yilga kengaymoqda. Shu sababli hodisaning jahon tilshunosligidagi talqinini va o'zbek tilshunosligidagi o'rganilish darajasini qiyosiy ko'rib chiqish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb. Maqolaning maqsadi – interferensiya tushunchasining shakllanish yo'lini kuzatish, jahon va o'zbek tilshunosligidagi asosiy yo'nalishlarni tavsiflash hamda o'zbek tilshunosligida hal etilmagan masalalarni aniqlashdir.

Tadqiqotda tavsifiy-qiyosiy usul qo'llandi: jahon tilshunosligidagi asosiy asarlar hamda o'zbek tilshunosligida shu mavzuga oid ishlarning yo'nalishlari xronologik va mazmun jihatdan solishtirildi. Maqola interferensiyaning barcha turlarini sanab chiqishni emas, balki tadqiqot yo'nalishlarining o'zgarishini va ular orasidagi bog'liqlikni ko'rsatishni maqsad qilgan.

Atama va tushunchaning shakllanishi

Interferensiya atamasi tilshunoslikka Praga tilshunoslik davrasi vakillari orqali kirib kelgan: N.S. Trubetskoy ona tilining tovush tizimi chet til tovushlarini eshitishda "elak" vazifasini bajarishini ko'rsatgan [2]. Hodisaning ilmiy asosini U. Weinreich yaratdi. U ikki tilli so'zlovchilar nutqida ikki tildan biriga xos me'yordan chetlanishlarni interferensiya deb atadi va uni tovush, shakl, gap qurilishi va lug'at darajalarida tekshirdi [1]. Bu asar rus tiliga tarjima qilinib, 1979-yilda nashr etilgan [3]. E. Haugen Amerikadagi norveg tili misolida ikki tilli muhitda o'zlashtirish jarayonini batafsil tasvirlagan [4].

Rus tilshunosligida L.V. Shcherba tillar aralashuvi masalasini qo'yib, ikki tillilikni sof va aralash turlarga ajratdi: sof holda ikki til bir-biridan mustaqil o'zlashtiriladi, aralash holda esa ikkinchi til birinchisi orqali o'rganiladi [5]. E.M. Vereshchagin ikki tillilikning ruhiy va uslubiy tavsifini berdi [6]. Dastlab hodisaga faqat salbiy nazar bilan qaralgan; keyinchalik uning ijobiy tomoni – o'xshash qurilmalarning oson o'zlashtirilishi ham e'tirof etildi. O'zbek uslubiyotida salbiy ta'sir interferensiya, ijobiy ta'sir esa ijobiy ko'chish (ba'zan transpozitsiya) deb yuritiladi.

Jahon tilshunosligida o'rganilish yo'nalishlari

Hodisani o'rganish tarixini shartli ravishda besh yo'nalishga ajratish mumkin (1-jadval). Ular bir-birini to'liq almashtirmagan: har bir keyingi yo'nalish oldingisining kamchiligini to'ldirib, hodisaga yangi nuqtai nazardan qaragan.

1-jadval. Interferensiyaning o'rganish yo'nalishlari

Yo'nalish	Davr	Asosiy g'oya	Vakillari
Til aloqalari nazariyasi	1930–50-yillar	Ikki tilli so'zlovchi nutqida me'yordan chetlanish	Trubetskoy, Weinreich, Haugen
Qiyosiy tahlil farazi	1940–60-yillar	Tillar farqi qiyinchilikni oldindan aytish imkonini beradi	Fries, Lado
Xato tahlili va oraliq til	1960–70-yillar	Xato – o'rganish jarayonining belgisi, ona tili esa omillardan biri	Corder, Selinker
Tillararo ta'sir	1980-yillardan	Ikki tomonlama, bilishga oid, tillar masofasi tasavvuriga bog'liq ta'sir	Kellerman, Odlin, Jarvis, Pavlenko
Korpusga asoslangan tadqiqot	1990-yillardan	Katta hajmli matnlarda ta'sir izlarini raqamlar bilan aniqlash	Granger va hamkasblari

Qiyosiy tahlil farazi. Ch. Fries va R. Lado chet tilini o'qitishda ikki tilning tuzilishini solishtirish qiyinchiliklarni oldindan aytish imkonini beradi, degan g'oyani ilgari surdilar [7; 8]: tillar farq qilgan joyda qiyinchilik, o'xshash joyda yengillik paydo bo'ladi. Bu faraz uslubiyotga katta ta'sir ko'rsatdi. Biroq R. Wardhaugh uni kuchli va kuchsiz shakllarga ajratib, kuchli shakl (barcha qiyinchiliklarni oldindan aytish mumkin) amalda tasdiqlanmasligini ko'rsatdi [9]: oldindan aytilgan ayrim xatolar uchramadi, aytilmagan xatolar esa ko'p uchradi. Kuchsiz shakl, ya'ni yuz bergan xatolarni tillar farqi bilan izohlash, o'z kuchini saqlab qoldi.

Xato tahlili va oraliq til. S.P. Corder xatoga o'rganuvchi nutqidagi tabiiy, qonuniyatli belgi sifatida qaradi [10]. L. Selinker o'rganuvchi tilini ona tili ham, chet tili ham emas, o'ziga xos tizim – oraliq til deb atadi va xatolarning qotib qolishi hodisasini tasvirladi [11]. Bu yondashuvda ona tili ta'siri xatolarning yagona sababi emas, balki omillardan biri sifatida qaraladi.

Tillararo ta'sir. 1980-yillardan “interferensiya” o'rniga kengroq mazmunli “tillararo ta'sir” atamasi keng qo'llana boshladi [12]. Chunki ta'sir faqat xatoda emas, balki tanlashda, ayrim qurilmalardan qochishda va ijobiy yordamda ham namoyon bo'ladi. T. Odlin tilning ko'chishini ona tili bilan chet tili orasidagi o'xshash va farqli jihatlaridan kelib chiqadigan ta'sir deb ta'riflab, o'rganuvchi avval bilgan har qanday til ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatdi [13]. E. Kellerman o'rganuvchining tillar orasidagi masofa haqidagi tasavvuri ko'chishga ta'sir etishini asoslab berdi [12]. S. Jarvis va A. Pavlenko ta'sirning ikki tomonlamaligini (chet tili ona tiliga ham ta'sir qiladi), tushunchalar darajasidagi ko'chishni va ko'p tillilik holatlarini tahlil qildilar [14]. S. Thomason va T. Kaufman esa til aloqalari natijasida tilning o'zida yuz beradigan o'zgarishlarni tasnif qilib, o'zlashtirish darajalarini ko'rsatdilar [15].

Korpusga asoslangan tadqiqotlar. 1990-yillarda o'rganuvchilar matnlaridan tuzilgan korpuslar paydo bo'ldi. S. Granger rahbarligida yaratilgan Xalqaro o'rganuvchilar ingliz tili korpusi (ICLE) turli ona tili egalarining inglizcha insholarini birlashtirib, ona tili ta'sirini raqamlar asosida qiyoslash imkonini berdi [16]. Shu tariqa hodisani alohida misollar bilan emas, uchrash darajasi va tarqalishi bo'yicha o'rganish mumkin bo'ldi.

Bu yo'nalishlarning o'qitishga tatbiq etilishi ham o'ziga xos. Qiyosiy tahlil farazi o'qituvchiga qaysi mavzuni ko'proq mashq qilish kerakligini ko'rsatgan bo'lsa, xato tahlili o'quvchi matnidagi xatolarni tizimli ravishda yig'ish va turlarga ajratishni taqozo etdi. Tillararo ta'sir yondashuvi esa o'qituvchini o'quvchining bilgan barcha tillarini hisobga olishga undaydi: o'zbek maktabida ingliz tilini o'rganayotgan o'quvchi rus tilini ham bilsa, ikkala til ingliz tili o'zlashtirilishiga ta'sir qilishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida o'rganilishi

O'zbek tilshunosligida interferensiya masalasi asosan amaliy ehtiyojdan – o'zbek maktablarida rus tilini, shuningdek ingliz va boshqa chet tillarni o'qitish zaruratidan kelib chiqib o'rganilgan. Tadqiqotlarni to'rt yo'nalishga ajratish mumkin.

Birinchisi – qiyosiy-tipologik asos. O'zbek tili qo'shimchalar yordamida shakl yasovchi til bo'lgani uchun rus va ingliz tillaridan tubdan farq qiladi. O'zbek olimlari bu tillarning tizimlarini solishtirib chiqdilar. Masalan, N.R. Karimova ingliz tilidagi bog'lama fe'llarning o'zbek tilidagi muqobillarini [17], G'.K. Mirsanov yurish-harakat fe'llarining ma'no va jihat xususiyatlarini ikki tilda qiyosladi [18]. Bunday ishlar interferensiyani oldindan aytish uchun zamin yaratadi.

Ikkinchisi – tovush darajasi. Bu eng ko'p o'rganilgan soha. A.A. Abduazizov va Y.A. Anisimova ingliz va o'zbek tillarining unli tovushlari, urg'u va intonatsiyasini qiyosiy tekshirgan. Keyingi ishlarda inglizcha diftonglarning ikkita alohida unli sifatida talaffuz qilinishi, urg'u va ohangdagi xatolar tahlil etildi, intonatsiya interferensiyasiga bag'ishlangan monografiyalar ham nashr qilindi.

Uchinchisi – ikki tillilik va rus tili. O'zbek–rus va o'zbek–tojik ikki tilliligi, o'zbek tili tizimining rus tilidagi nutqqa ta'siri (ot turkumida jinsning yo'qligi, kelishik va turlanish tizimidagi tafovutlar) o'rganilgan. To'rtinchisi – so'nggi yillarda paydo bo'lgan yo'nalish bo'lib, madaniy va nutq muomalasiga oid interferensiyani (murojaat shakllari, xushmuomalalik ifodalari) hamda qoraqalpoq kabi ko'p tilli muhitdagi maktablarda ingliz tilini o'qitishni qamrab oladi.

Grammatik daraja bilan bog'liq holatlarni o'zbek tilshunosligi ham qayd etgan, lekin ular ayrim mavzular doirasida qoladi. Masalan, o'zbek tilida ot kesim bog'lamasiz qo'llanishi mumkinligi, fe'l kesimning gap oxirida kelishi, ot bilan bog'liq munosabatlarning kelishik qo'shimchalari orqali ifodalanishi ingliz va rus tillarida gap tuzishda qiyinchilik tug'diradigan asosiy omillar sifatida qayd etiladi. Biroq bu

kuzatishlar ko'pincha nazariy fikr yoki tanlab olingan misollar bilan cheklanadi, ularning uchrash darajasi va o'qish bosqichlari bo'yicha o'zgarishi kam tekshirilgan.

Atamalar ham bir xil emas: manbalarda "interferensiya", "ta'sir", "aralashuv", "lisoniy interferensiya" kabi shakllar uchraydi, ijobiy ta'sir esa turlicha nomlanadi. Bu ilmiy aloqalarni qiyinlashtirib, bir-biriga mos tadqiqotlarni taqqoslashga to'sqinlik qiladi.

Muhokama

Ikki sohadagi tadqiqotlarni solishtirish bir necha farqni ko'rsatadi. Birinchidan, jahon tilshunosligi hodisani oldindan aytishdan (qiyosiy tahlil) uni izohlashga, xatoning yagona sababi sifatida qarashdan ko'p omilli talqinga, faqat ona tilining ta'siridan ikki tomonlama va ko'p tilli ta'sirga o'tdi. O'zbek tilshunosligida esa ishlarning aksariyati hali ham qiyosiy tahlil va amaliy uslubiy tavsiya darajasida qolmoqda.

Ikkinchidan, o'zbek tilshunosligida tovush darajasi yaxshi yoritilgan bo'lsa-da, grammatik daraja – old ko'makchilar va kelishik qo'shimchalari, aniqlik-noaniqlik ifodasi, so'z tartibi, bog'lamaning qo'llanishi – nisbatan kam o'rganilgan. Uchinchidan, bizga ma'lum tadqiqotlarda materialning katta qismi alohida misollar va kichik tajribalar bilan cheklangan; o'zbek tilida so'zlashuvchilarning yozma matnlaridan tuzilgan, xatolar belgilangan korpuslar asosida hodisaning tarqalish darajasini aniqlash amalda boshlanmagan. To'rtinchidan, ta'sirning teskari yo'nalishi – ingliz tili ta'sirida o'zbek tilida so'z, ibora va gap qurilishlari o'zgarishi – alohida nazariy tahlilni talab qiladi.

Shu bois istiqbolli yo'nalishlar quyidagilar: o'zbek tilida so'zlashuvchilarning chet tildagi yozma va og'zaki nutqidan korpus tuzish; xatolarni turlar va tillar juftligi bo'yicha bir xil andoza asosida belgilash; o'zbek uslubiyotida atamalarni bir tizimga solish; ta'sirni faqat xato sifatida emas, ijobiy yordam sifatida ham o'rganish.

O'zbek tilshunosligi uchun jahon tajribasidan olinadigan asosiy saboq shuki, interferensiyaning o'rganish alohida xatolarni sanashdan matnlar to'plami asosida qonuniyatlarni aniqlashga o'tishi lozim. Bu o'qitish uchun ham foydali: hodisaning eng ko'p uchraydigan va eng barqaror ko'rinishlarini bilish o'qituvchiga vaqtni oqilona taqsimlash imkonini beradi.

Xulosa

Interferensiya hodisasi jahon tilshunosligida til aloqalari nazariyasidan boshlab tillararo ta'sir va korpusga asoslangan tadqiqotlarga rivojlanib, tor "xato" tushunchasidan ko'p jihatli hodisa darajasiga ko'tarildi. O'zbek tilshunosligida u asosan qiyosiy-tipologik va tovush darajasida, ikki tillilik masalalari doirasida o'rganilgan. Grammatik darajadagi ta'sirni katta hajmli matnlar asosida tahlil qilish,

atamalarni bir tizimga keltirish va ikki tomonlama ta'sirni o'rganish – o'zbek tilshunosligining yaqin istiqboldagi vazifalaridir.

Adabiyotlar

1. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. – New York: Linguistic Circle of New York, 1953.
2. Trubetzkoy N.S. Grundzüge der Phonologie. – Prague: Cercle linguistique de Prague, 1939.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. – Киев: Вища школа, 1979.
4. Haugen E. The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1953.
5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука, 1974.
6. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – Москва: МГУ, 1969.
7. Fries C.C. Teaching and Learning English as a Foreign Language. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1945.
8. Lado R. Linguistics Across Cultures. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957.
9. Wardhaugh R. The contrastive analysis hypothesis // TESOL Quarterly. – 1970. – Vol. 4, No. 2. – P. 123–130.
10. Corder S.P. The significance of learners' errors // International Review of Applied Linguistics. – 1967. – Vol. 5, No. 4. – P. 161–170.
11. Selinker L. Interlanguage // International Review of Applied Linguistics. – 1972. – Vol. 10, No. 3. – P. 209–231.
12. Kellerman E., Sharwood Smith M. (eds.) Crosslinguistic Influence in Second Language Acquisition. – New York: Pergamon, 1986.
13. Odlin T. Language Transfer: Cross-linguistic Influence in Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
14. Jarvis S., Pavlenko A. Crosslinguistic Influence in Language and Cognition. – New York: Routledge, 2008.
15. Thomason S.G., Kaufman T. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. – Berkeley: University of California Press, 1988.
16. Granger S., Dagneaux E., Meunier F. The International Corpus of Learner English. Handbook and CD-ROM. – Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 2002.
17. Каримова Н.Р. Связочные глаголы английского языка и их соответствия в узбекском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1970.
18. Mirsanov G'.K. Ingliz va o'zbek tillarida yurish-harakat fe'llarining aksional va aspektual xususiyatlari: filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2009.